

Op weg naar het einde van verzuchtingen over het reëel bestaande grammaticaonderwijs?

KEES DE GLOPPER

Van Rijt, J.H.M. (2021). *Understanding grammar. The impact of linguistic metaconcepts on L1 grammar education*. Nijmegen: Radboud Universiteit. ISBN 978 94 6423 104 5

Niet alles wat gebrekkig is valt om. Zo houdt het traditionele grammaticaonderwijs in Nederland en elders al meer dan een eeuw stand, ondanks evidente gebreken. Omdat aanhoudende kritiek en pogingen het in te wisselen voor andere vormen van taalbeschouwing tot op de dag van vandaag weinig effect hebben gehad, is veranderen van binnenuit wellicht een betere strategie dan vervangen. Conceptuele verrijking kan de inhoud en de didactiek van het grammaticaonderwijs misschien nieuw leven inblazen. Staat dat te gebeuren, binnen nu en een paar jaar? Aan een voorspelling van de toekomst ga ik me niet wagen, maar een ding is zeker: aan Jimmy van Rijt zal het niet liggen. Met zijn indrukwekkende proefschrift baant hij de weg voor grammaticaonderwijs dat gebruik maakt van inzichten uit de moderne taalwetenschap en dat niet steunt op ezelsbruggetjes en controlevragen. Hij doet dat door te onderzoeken in hoeverre ‘kennis-georiënteerd’ grammaticaonderwijs conceptueel en didactisch verrijkt kan worden door linguïstische metaconcepten.

Of zulk onderwijs ook ten goede kan komen aan de taalvaardigheid van leerlingen (wanneer zij lezen, stellen, spellen of een

tweede of vreemde taal leren) heeft Van Rijt niet onderzocht. Dit instrumentele perspectief, dat de afgelopen decennia de didactische discussie domineerde, komt alleen ter sprake in het inleidende hoofdstuk waarin Van Rijt het culturele perspectief van zijn studie aldus motiveert: “In this study, iT is assumeer that grammar can be legitimatie motivatie without necessarily involving literacy-related objectives. The focus of the study, then, is not on improving literacy-related outcomes, but on enhancing grammatical understanding per se, acknowledging that grammar may be valuable in its own right” (p. 29).

Aan het doel, de opzet en de uitkomsten van het dissertatieonderzoek van Jimmy van Rijt is deze bespreking gewijd.

In de beperking toont zich de meester

Omdat het traditionele grammaticaonderwijs weerbarstig is en zich niet zomaar laat vervangen door alternatieven, is het volgens Van Rijt belangrijk om eerst na te gaan op welke wijze het huidige grammaticaonderwijs verrijkt kan worden. Het benodigde conceptuele kapitaal ontleent hij daarbij aan de moderne taalkunde. Dat kapitaal ligt overigens niet zomaar voor het oprapen, want schoolgrammatica en wetenschappelijke grammatica zijn in de afgelopen eeuw uit elkaar gegroeid en de meeste taalkundigen hebben de school uit het oog verloren. Bovendien is het in de

taalkunde, voor zover deze zich met zinnen bezighoudt, geen koekoek één zang. Daarom is de eerste deelstudie van het promotieonderzoek een Delphi-studie die nagaat of er op het terrein van de syntaxis onder uiteenlopende taalkundigen consensus te bereiken valt over de linguïstische metaconcepten die van belang zijn in de taalwetenschap en voor leerlingen in het voortgezet onderwijs.

Metaconcepten worden door Van Rijt in de Nederlandstalige samenvatting van zijn proefschrift omschreven als “hogere-ordeconcepten die het begrip vergemakkelijken van de lagere-ordeconcepten die er thematisch door georganiseerd worden” (p. 333). Een aansprekend voorbeeld van een metaconcept is *valentie*. Werkwoorden verschillen in valentie: afhankelijk van hun betekenis hebben ze alleen een onderwerp nodig, of ook een lijdend voorwerp of daarbovenop ook nog een meewerkend voorwerp. Voorafgaand inzicht in valentie kan leerlingen helpen bij het begrijpen van de concepten lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp.

Na een interviewronde en twee opeenvolgende schriftelijke raadplegingen van alles bij elkaar 23 taalkundigen ontstond consensus over het belang van 26 metaconcepten. De experts kenden aan *vormgerichte* metaconcepten (zoals syntactische functie, constituentstructuur of recursie) wat meer belang toe dan aan *betekenisgerichte* (zoals aspect, modaliteit of negatie) of *relationele* (zoals naamval, congruentie of valentie). Als een opvallende uitkomst bestempelt Van Rijt het gegeven dat de oordelen van de experts over het belang van de metaconcepten voor enerzijds de taalwetenschap en anderzijds het grammaticaonderwijs zeer sterk correleren ($r = .89$). Van deze zeer hoge correlatie gaat de suggestie uit van harmonie tussen de belangen van wetenschap en onderwijs. Maar dat lijkt mij schijn. Waarschijnlijker is het dat de geraadpleegde taalkundigen geen onderscheid hebben weten te maken tussen wat de metaconcepten

de wetenschap en het onderwijs te bieden hebben.

Belangrijker dan deze kanttekening is de constatering dat Van Rijt met zijn eerste deelstudie heeft laten zien dat er onder taalkundigen consensus bereikt kan worden over de belangrijkste linguïstische metaconcepten op het terrein van de syntaxis. Dat er 26 concepten in gedifferentieerde leerlijnen voor het voortgezet onderwijs moeten worden ondergebracht stemt Van Rijt hoopvol, met name gelet op de ruimte die de zes leerjaren van het vwo bieden. Over wat er binnen andere schooltypen nodig en mogelijk is, laat hij zich niet uit, maar ik vermoed dat hij van mening is dat de (meeste) metaconcepten, mits adequaat gedidactiseerd, op alle niveaus van het voortgezet onderwijs kunnen worden aangeboden.

Op dit punt, waar het immers gaat over wat wenselijk en werkbaar is, is het goed om aan te tekenen dat de taalkunde zich niet alleen met zinnen bezig houdt en dat naast de taalkunde ook de taalbeheersing (breder: de taalgebruikswetenschappen) en de letterkunde (breder: literatuur- en cultuurwetenschap) voor het schoolvak Nederlands van belang zijn. De leerdoelenkaart van het Meesterschapsteam Nederlands (2018, 2019) maakt duidelijk dat in een schoolvak dat mikt op bewuste taalvaardigheid veel meer begrippen kandidaat zijn voor opname in het curriculum: concepten die leerlingen in staat stellen om kennis, vaardigheden en inzichten op te doen die corresponderen met verschillende perspectieven op taal, communicatie en literatuur (het systeem perspectief, het individuele perspectief, het sociaal-culturele perspectief en het historische perspectief). Het grammaticaonderwijs, traditioneel dan wel verrijkt, correspondeert met het systeem perspectief, net als het taalkundig onderzoek op het terrein van de syntaxis. Maar ook semantiek, pragmatiek, tekstwetenschap en conversatieanalyse, socio-, psycho- en neu-

rolinguïstiek en taalverwervingsonderzoek, om maar een paar terreinen te noemen, hebben de school interessante en nuttige (meta) concepten te bieden voor het vanuit verschillende perspectieven denken over en handelen met taal. Hetzelfde geldt voor letterkundige (sub)disciplines. Of er, zo bezien, binnen het grammaticaonderwijs ruimte gemaakt zou kunnen en moeten worden voor alle 26 metaconcepten, lijkt mij de vraag.

Dat Van Rijt deze vraag niet aan de orde stelt, valt goed te begrijpen. Het middels Delphi-onderzoek leggen van een conceptueel fundament voor de verrijking van het traditionele grammaticaonderwijs was immers nog maar de eerste stap in zijn onderzoeksproject. Hij ondernam nog zes (!) deelstudies ten bewijze van de waarde van de verrijking van het traditionele grammaticaonderwijs met metaconcepten. Extra indrukwekkend is het feit dat ten tijde van het verschijnen van het proefschrift, eind december 2020, al over 6 van de 7 deelstudies gepubliceerd was in internationale wetenschappelijke tijdschriften. Van Rijt sluit met deze geconcentreerde inzet op het onderzoeken van de waarde van linguïstische metaconcepten naadloos aan bij een beschouwing over de stagnerende vernieuwing van het spraakonderwijs die te vinden is in de *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal*. Daarin merkte Van Dis (1962) al op dat “de bewijslast rust op het nieuwe en vernieuwende” (p. 67), op pogingen om het traditionele grammaticaonderwijs te vernieuwen. Het bestaande daarentegen ontleent immers aan zijn louter bestaan geloofwaardigheid; ‘melior est conditio possidentis’ merkt de *Didactische handleiding* in dit verband op. Letterlijk vertaald: ‘beter is de toestand van de bezitter’. Anders gezegd: het bestaande geniet het voordeel van de twijfel. Van Rijt lijkt net als Van Dis 60 jaar eerder sterk doordrongen te zijn van de kracht van de schoolgrammaticale traditie.

Proof of principle

Over de tweede deelstudie waarvan Van Rijt verslag doet kan ik kort zijn. Hij onderzocht in hoeverre er in de wetenschappelijke literatuur over grammaticaonderwijs van na het jaar 2000 gebruik wordt gemaakt van metaconceptuele inzichten uit de moderne taalwetenschap. Een systematische review van de Engelstalige onderzoeksliteratuur leverde niet meer dan 14 studies op naar grammaticaonderwijs met een niet-instrumentele oriëntatie. Taalkundige metaconcepten worden daarin nauwelijks aan de orde gesteld, sowieso niet gemotiveerd en evenmin onderbouwd met actuele linguïstische bronnen. Dit deelonderzoek vormt een overtuigende demonstratie van de kloof tussen moderne taalwetenschap en traditioneel grammaticaonderwijs.

Voor het dichten van die kloof is in de eerste deelstudie de conceptuele basis gelegd. Deelstudie drie, vier en vijf zijn vervolgens gericht op het vaststellen van de opbrengsten van grammaticaonderwijs dat met metaconcepten is verrijkt. Deelstudie drie onderzoekt het effect van het didactiseren van linguïstische metaconcepten op het grammaticale redeneervermogen van eerstejaarsstudenten Nederlands aan de universiteit. Deelstudie vier doet hetzelfde, maar dan voor vwo-3 leerlingen. In beide studies worden vier metaconcepten (predicatie, valentie, complementatie en modificatie) gedidactiseerd en verbonden aan de bijbehorende concepten uit de traditionele grammatica.

Het metaconcept *valentie* is hierboven al toegelicht. Bij *predicatie* moet gedacht worden aan de aard van de relatie tussen subject en predicaat: gaat het daarbij om ‘doen’ (werkwoordelijk) of ‘zijn’ (naamwoordelijk). Bij *complementatie* gaat het om de noodzakelijke aanwezigheid van elementen die in een nauwe relatie staan tot een kernwoord (bijv. *uitzinnig van vreugde*). *Modificatie* heeft betrek-

king op bepalingen die nadere omschrijvingen bieden van hetgeen in het gezegde wordt beweerd en die, anders dan complementen, niet dwingend worden opgeroepen, maar aan- of afwezig kunnen zijn.

De studenten Nederlands (N=24) en de vwo 3-leerlingen (N=119) maakten voorafgaand en na een korte interventie redeneeropgaven over grammaticale problemen. Voor de helft van deze opgaven, de zogenaamde *target items*, waren de onderwezen concepten en metaconcepten wel relevant. De andere opgaven waren *filler items* die gingen over andere typen grammaticale problemen, problemen waarbij de studenten en leerlingen geen steun hadden aan de onderwezen (meta)concepten. De grammaticale problemen waren van tweeërlei aard: ze vroegen naar (i) de grammaticale functie van delen van zinnen waarvoor de traditionele grammatica geen ondubbelzinnige analyse biedt (zoals van *een rondje in Jan heeft gisteren een rondje gelopen*), of om (ii) een verklaring voor het al dan niet grammaticaal zijn van zinnen die paarsgewijs werden aangeboden (*Jan regent vs. Jan regent nat*).

De redeneringen van de studenten (N=180) en de leerlingen (N=684) werden beoordeeld op redeneerkwaliteit. In beide studies wisten de beoordelaars daarbij niet of de redeneringen uit de voor- of de nameting afkomstig waren. In beide groepen ging de redeneerkwaliteit op de target items statistisch significant vooruit, terwijl die op de filler items gelijk bleef. Kwalitatieve analyses van de redeneringen lieten zien dat veel studenten en leerlingen na de interventie in hun redeneringen gebruik weten te maken van de metaconcepten. Bij de leerlingen was het gebruik van concepten overigens niet altijd adequaat, maar ook wel onberedeneerd of werktuigelijk. ‘Blind’ is de aanduiding die Van Rijt daarvoor gebruikt (p.339). Uit beide studies blijkt verder dat er significante samenhangen zijn tussen de holistisch beoordeelde grammaticale redeneerkwaliteit enerzijds en het

in de redeneringen gebruiken van concepten anderzijds.

Het onderzoeksdesign van deel drie en vier was een one-group pretest/posttest design, een opzet die door het ontbreken van een controlegroep veel ruimte laat voor alternatieve verklaringen voor de gevonden effecten. De filler items weten die ruimte wel in te perken, maar helpen niet uitsluiten dat de vooruitgang in grammaticale redeneerkwaliteit op de target items aan andere oorzaken dan alleen de inzet van metaconcepten kan hebben gelegen. Van Rijt is zich bewust van de zwakte van het gekozen design en concludeert terecht voorzichtig dat de derde en vierde deelstudie kunnen gelden als *proof of principle*. De inzet van metaconcepten kan werken, maar een verbeterde en grootschaliger opgezette deelstudie is nodig om de geconstateerde effecten op de kwaliteit van het redeneren over grammaticale problemen te kunnen toeschrijven aan de inzet van linguïstische metaconcepten.

Beter redeneren

Deelstudie vijf had de benodigde sterke opzet: een quasi-experimentele onderzoeksopzet met switching replications. Op drie momenten werd de door Van Rijt ontwikkelde Test voor Grammaticaal Inzicht (TGI) afgenomen, aan in totaal 196 leerlingen uit vwo-3. In de twee weken tussen meetmoment 1 en 2 kregen de leerlingen (N=101) in de experimentele conditie vier lessen over het metaconcept valentie. Op meetmoment 3, weer twee weken later, maar nu zonder grammaticaonderwijs, vond voor deze groep een uitgestelde nameting plaats. De leerlingen in de controlegroep (N=95) kregen hun verrijkte grammaticalesen juist tussen meetmoment 2 en 3, terwijl zij gedurende de eerste twee weken van het experiment geen grammaticaonderwijs genoten. Met dit design wordt gecontroleerd voor vooruitgang als gevolgd

van herhaalde testafname. Bovendien geeft het enig zicht op het beklijven van eventuele effecten, al voert het wat ver om hier, zoals Van Rijt doet, van effecten op de lange termijn te spreken. Twee weken is niet niks, maar op een schooljaar maar een beetje, zeg 5 %. Het grammaticaonderwijs steunde op een vijftal ontwerpprincipes, net als overigen in deelstudie vier: "(1) linguïstische metaconcepten werden expliciet aangeboden en pas daarna werden er concepten uit de schoolgrammatica aan gekoppeld; (2) metaconcepten werden inductief aangeboden om beter aan te sluiten bij het taalgevoel van leerlingen over die concepten; (3) leerlingen werden in beperkte mate geconfronteerd met grammaticale onzekerheden; (4) leerlingen werden uitgenodigd tot het voeren van discussies (*exploratory talk*); (5) de leraar paste strategieën toe om de leerlingen verder te helpen bij het redeneren op basis van metaconcepten" (p. 339).

Het onderwijs werd in beide condities door de eigen docent van de leerlingen verzorgd. Dat zeven docenten van vijf verschillende scholen meededen, komt de ecologische validiteit van de studie ten goede.

De TGI bestond op ieder meetmoment uit twaalf grammaticale vraagstukken. De items hadden bijvoorbeeld betrekking op de weglaatbaarheid van zinsdelen, de verklaring van het naast elkaar bestaan van twee lezingen van een en dezelfde zin, of de valentie van specifieke werkwoorden. Bij ieder vraagstuk konden de leerlingen kiezen uit vier antwoorden die van elkaar verschilden in de mate waarin zij blijk gaven van inzicht in de gepresenteerde kwestie. Steeds één antwoord verwoordde maximaal inzicht, één gedeeltelijk inzicht, één 'blind' conceptgebruik en een laatste een gevoelsmatige reactie waarbij geen grammaticale termen werden gebruikt.

In de meerkeuzevragen en -antwoorden werden geen expliciete metaconcepten genoemd. Van de TGI werden drie vergelijk-

bare versies met *counterbalancing* ingezet om herinnerings- en volgorde-effecten uit te sluiten. Al met al een rijk en zorgvuldig ontwerp.

De resultaten op de test lieten na statistische analyse zien dat zowel de leerlingen uit de experimentele conditie (van meetmoment 1 naar 2) als die uit de controleconditie (van meetmoment 2 naar 3) significant vooruitgingen, terwijl er van een testeffect (voor de controleconditie van meetmoment 1 naar 2) geen sprake was. Het inzicht van de leerling verbeterde en leerlingen leken ook beter om te kunnen gaan met grammaticale termen. Opmerkelijk aan deelstudie vijf is nog wel dat er nergens over de betrouwbaarheid van de TGI wordt gerapporteerd, maar kennelijk was deze voldoende, anders waren er geen effecten geregistreerd.

Leraren aan het woord over verrijkt grammaticaonderwijs

Na deze sterke demonstratie van de waarde van met metaconcepten verrijkt grammaticaonderwijs ging Van Rijt niet op zijn lauweren rusten, maar ondernam hij nog twee deelstudies, nummer zes en zeven. Deelstudie zes betreft een vragenlijstonderzoek onder 110 leraren Nederlands (73 havo/vwo, 37 vmbo) naar *teacher beliefs* over de linguïstische metaconcepten en naar hun niveau van reflectief denken over grammatica. In deze deelstudie zijn ook de veelgebruikte leergangen *Op Niveau* en *Nieuw Nederlands* onderzocht, op het voorkomen van metaconcepten en op het beroep dat zij doen op reflectief denken. Reflectief denken kent in deze studie drie niveaus, die ieder een bepaalde epistemische houding weerspiegelen: *prereflectief* ('grammaticale kennis is absoluut en zeker'), *quasireflectief* ('grammaticale kennis is vaak onzeker') en *reflectief* ('grammaticale kennis is inherent onzeker', want afhankelijk van context en bewijsmethode).

Leraren Nederlands voelen zich met de meeste metaconcepten niet erg vertrouwd. Wel kunnen zij gelet op hun epistemische houding voornamelijk als quasireflectief of reflectief worden getypeerd. Gelet op de deze staat van de *teacher beliefs* valt er nog een wereld te winnen voor verrijkt grammaticaonderwijs. Dit blijkt ook uit de analyse van de leergangen: deze laat zien dat de grammaticaopdrachten in de methoden bijna nooit vragen om complexere vormen van denken en redeneren.

In deelstudie zeven vonden twee focusgroepinterviews plaats, met docenten die hadden deelgenomen aan deelstudie vier en met docenten die nog geen ervaring hadden opgedaan met de interventie. Met een vragenlijstonderzoek werd vervolgens nagegaan in hoeverre de uitkomsten van de interviews ook golden voor een steekproef van 127 docenten Nederlands - een steekproef waarvan de representativiteit beperkt lijkt, ondanks de gehanteerde systematische trekkingsprocedure. Uit deze laatste deelstudie bleek dat de docenten grammatica overwegend belangrijk of erg belangrijk vinden, dat ze veel vertrouwen hebben in hun eigen kennis van grammatica, dat ze over het algemeen plezier beleven aan grammaticaonderwijs en dat ze overtuigd zijn van de bijdrage van grammaticaonderwijs aan schrijfvaardigheid. De meeste docenten bleken traditioneel grammaticaonderwijs te verzorgen, een uitkomst die hun geloof in het nut van grammaticaonderwijs voor schrijfvaardigheid in een wat vreemd daglicht stelt. Maar gesteld voor de keuze tussen beschrijvingen van traditionele en metaconceptuele lessen van twee fictieve docenten koos het merendeel van de docenten voor een metaconceptuele les. Ten slotte konden ook de meeste ontwerpprincipes uit de interventie rekenen op steun van de meeste docenten. Aarzeling was er echter over de expliciete koppeling van metaconcepten aan traditionele concepten. Zulks zou de lesstof

kunnen compliceren, vooral op het vmbo. Bij vmbo-leerlingen zouden metaconceptuele lessen überhaupt minder goed passen dan bij havo/vwo-leerlingen, volgens de meeste docenten. Met dit voorbehoud moet volgens Van Rijt rekening worden gehouden, bij curriculumontwikkeling en in de lerarenopleiding. En er is volgens hem vooral ook verder onderzoek nodig naar de geschiktheid van verrijkt grammaticaonderwijs voor andere dan de in zijn studie onderzochte groepen leerlingen.

Een uitnodiging tot slot

Met de bovenstaande weergave van het promotieonderzoek van Jimmy van Rijt en mijn kanttekeningen erbij hoop ik de lezers van deze bespreking aan te zetten tot lezing van zijn belangrijke boek of van een of meer van zijn gepubliceerde artikelen. In het korte bestek van deze bespreking heb ik geen recht kunnen doen aan de veelheid aan inzichten en opbrengsten van zijn rijke en gedegen onderzoek. Ook heb ik hierboven niet opgemerkt dat ik de rapportage voorbeeldig vind. Opbouw en stijl zijn prima verzorgd. Helder, ter zake, bondig. De lezer zou wel geholpen zijn met inhoudsopgaven aan het begin van de hoofdstukken.

Het onderzoek van Van Rijt levert een belangrijke en originele bijdrage aan de theorievorming over en het onderzoek naar grammaticaonderwijs dat mikt op het ontwikkelen van taalkundig inzicht en redeneren. Daarmee wordt concreet inhoud gegeven aan een belangrijk aspect van het concept *bewuste geletterdheid*. *Bewuste taalvaardigheid* maakt ook deel uit van dit concept. De relatie van taalvaardigheid met taalkundig inzicht en redeneren komt in het onderzoek van Van Rijt begrijpelijkerwijs niet in beeld. Over het belang van grammaticale kennis voor taalvaardigheid (voor lezen, spellen,

stellen en het leren van een tweede of vreemde taal) worden in het inleidende hoofdstuk overigens op basis van bestaande literatuur wel een aantal conclusies geformuleerd, conclusies die ik soms optimistisch vind, zoals die over het belang van grammaticale kennis voor schrijfvaardigheid. Er is immers vooral schaarste aan onderzoek naar moderne vormen van grammaticaonderwijs, vormen die worden aangeduid als *contextualised grammar teaching* en waarin grammatica wordt aangeboden in de context van schrijven die de ontwikkeling van de schrijfvaardigheid tot doel hebben.

In het slothoofdstuk van het proefschrift wordt de relatie tussen grammatica en taalvaardigheid opnieuw aangestipt. Van Rijt constateert daar dat zijn onderzoek geen licht werpt op de relatie tussen grammaticaonderwijs en schrijfvaardigheid. Deze begrijpelijke beperking vindt hij kennelijk niet zo belangrijk dat hij in de slotparagraaf van zijn dissertatie in deze richting ideeën voor vervolgonderzoek uiteenzet. Om te voorkomen dat de relatie tussen grammatica en schrijfvaardigheid helemaal uit zijn blikveld raakt, nodig ik Jimmy van Rijt uit om zijn niet geringe talent en ijver als onderzoeker ook in te zetten voor onderzoek naar de vraag hoe linguïstische metaconcepten kunnen bijdragen aan gecontextualiseerd grammaticaonderwijs dat mikt op vergroting van de schrijfvaardigheid. Mocht zulk onderzoek laten zien dat linguïstische metaconcepten ook van belang zijn voor schrijfvaardigheid, dan kan er zomaar een einde komen aan de aanhoudende verzuchtingen over het reëel bestaande grammaticaonderwijs.

LITERATUUR

- Dis, L. M. van. (1962). *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal*. Meulenhoff/Muusses/Erven P. Noordhoff.
- Meesterschapsteam Nederlands (2018). Visie op de toekomst van het curriculum Nederlands. Versie 1.5, februari 2018. Vakdidactiek Geesteswetenschappen: Meesterschap Nederlands. (<https://nederlands.vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/sites/4/2018/02/Visie-Curriculum-Nederlands-Meesterschapsteams-1.5-definitief.pdf>).
- Meesterschapsteam Nederlands (2019). Perspectieven op taal, taalgebruik en literatuur als basis voor nieuwe eindtermen. Vakdidactiek Geesteswetenschappen: Meesterschap Nederlands. Het https://nederlands.vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/sites/4/2019/11/Perspectieven_als_basis_voor_eindtermen_NL_LINEAIR_eindversier81219.pdf).